

पाळण्यात अगदी कहवर होते. त्यांच्या विरोधामुळे नवागत आर्याना आपा मार्ग काढण्यासाठी संकटे सोसावी लागली व संघर्ष करावा लागला. त्यांच्याशी होणरे तंटे दीर्घका टिकले. तेथे या दीर्घकालीन संघर्षाचा जो इतिहास उपलब्ध होतो त्यावरुन तेथील मूळच्या संस्कृतीवर बराज बोधप्रद प्रकाश पडतो. इंद्र या आर्य दैवताने सप्तनद प्रदेशातील मूळच्या पुढाऱ्यांना मारुन तेथिल जमीन मरुत इत्यादी स्वपक्षीय लोकांना वाटून दिली. इंद्राचे प्रमुख शत्रू दस्यू आणि सिम्यू लोक हेत-

दस्यूञ्छिमयूंश्च पुरुहूत एवै ईत्वा पृथिव्या पूर्वानि वर्हीत ।
सनत् क्षेत्रं सखिभि श्वित्न्येभि सनत् सूर्यं सनपदः सुव्रजः ॥

- ऋक् १/१००/१८.

शिवाय इंद्राने ३०,००० दासांना ठार मारले (ऋक् ४/३०/२१) आणि हजार दस्यूंना व सयूनांना कैद केले. (ऋ. २/१३/१) सिम्यू व सयुन ही पदे प्राकृत समण किंवा संस्कृतभाष-परिणत श्रमण शबदासारखीच आहेत. सप्तनद प्रदेशातील पूर्वीचे रहिवासी दस्यू होते आणि आर्य तयांचे शत्रू बनले. असा स्पष्ट उल्लेखर अर्थिव वेदातील पृथ्वीसूक्तात आढळतो (१२/१/३७). ऋग्वेदातील काही भगावरुन (१०/२२; १०/२३; ६/६०/६; १/१००/१८; ६/४५/२४; १०/६२/१० इत्यादी) आपणास असेही आढळते की आर्य आणि सयूनामधील संघर्ष राजकीय कारणपेक्षा सांस्कृतिक कारणासाठीच दीर्घकाल चालू होता.

सिम्यू किंवा सयून यांच्याप्रमाणेच दस्यूचा देखील गुलाम असा अर्थ होत नाही. उलट दस्यू हा प्रशंसादर्शक शब्द असून त्याची व्युत्पत्ती दस् (प्रकाशणे) या धातूपासूनसाधी आहे असा स्पष्ट

उल्लेख झेंड अवेस्तामध्ये आढळतो (गंगा, जानेवारी १९३२, पान १८९-१०) आणि म्हणून दक्ख्युमा किंवा दक्ख्यनाम सूरो याचा अर्थ तेजोगामधीज (ज्योतिष्कमंडळतील) सूर्य असा आहे. आणि यामुळेच दिवोदास, सुदास, त्रस्दस्यु यासारख्या पदव्या राजांच्या नावाला लावण्यात येऊ लागल्या. पाखण्ड, अपरोक्ष अशा काही शब्दाप्रमाणेच दस्यु शब्द देखील अनंतर काळी विरुद्ध अर्थाने वापरण्यात येऊ लागा. दस्यु वगैरे तद्देशीय मूळचे लोक वेदातील विधिधर्म पाळत नसलयाने अकर्मण म्हणून प्रसिद्ध पावे (ऋग्वेद, १०/२२/८) ते वैदिक देवतांची पूजा करीत नसल्याने अवेदस् व अयज्वन् ; तसेच ते स्वतःच्या दैवताच्या प्रतीकात्मक चिन्हांची पूजा करीत असयाने सिसिनदेवाः (ऋक् १०/१९/३) अशाही संज्ञा त्यांना प्रापत झालेया आढळतात. त्यांना अकर्मण, अमंत्र, अब्रत, अन्यव्रत इत्यादीही नावे मिळाली. भास्कराचार्यास अनुसरून (भास्करनिरुक्त, दुसरा भाग, १/२३) दस्यु हा शब्द - दस् (नष्ट करणे) या धातूपासूनसाधणेही शक्य आहे. म्हणून दस्यु म्हणजे वैदिक विधीचा संहारकर्ता असा अर्थ होतो. याशिवाय ते एका प्रदेशाचे व कुळाचेही नाव आहे. दस्यु ऒक असंस्कृत नव्हते की शास्त्र-कलादिकांनी विरहितही नव्हते (ऋग्वेद, ४/३०/२० ; ५/३०/९; २/१२/११; शतपथ ब्राह्मण, १/६/४/२१; ४/३/१७; ऐतरेय ब्राह्मण, ४/२२). ते लोक चांगले धार्मिक असून युद्ध प्रसंगीही नयायमार्ग सोडीत नसत (महाभारत- शांतिपर्व, २८१/१).

याच संदर्भात डॉ. भटनागर यांचे एक मंतव्य उल्लेखनीय आहे-

असूर भी अलौकिक शक्तिसे संबलित हैं। कदाचित् देव भी उनका वध करण्येमें सामर्थ्यहीन सिद्ध हाते हैं। अतः उनके वधकेणि देवोंको नवीन उपायोंका अन्वेषण करना पडता है। उदाहरणीय वृृ वधके ऐ ही इन्द्र दध्युडगके अश्वशिरसे वज्रका निर्माण करता है। असुर उत्कृष्ट योधा हैं, उनके शास्त्र तिग्म हैं। शम्बुरके शत दुर्ग तथा कृष्णासुर की दशसहस्रसंख्यक सेनाका उल्लेख उनकी शक्तिको प्रकाशित करता है। ये राजनीतिज्ञ भी हैं। यसरमा-कथामें पणि साम, दाम एवं भेद, तीनों नीतियोंका प्रयोग करते हैं।

वैदिक आर्य सिंधु खोऱ्यात स्थिरावून गंगा मैदानाच्या दिशेने वाटचाल करीत असताना त्यांची गती मध्येच खुंटली. उर्वरित पीरतक्षेत्रावर तयांचा प्रभाव न जमलयाने पूर्वी जसा वृत्राचा द्वेष के तसाच शेष भारताला, विशेषत: दक्षिणापथाला तयांनी सदैव कमी लेखला. कारण तिकडील राजांनी प्रभावी विरोध केल्यामुळे तेथील लोकांना द्रविड, असुर, अनार्य, नाग किंवा राक्षस मानून तयांना पाण्यात पाहिले. इतिहासाच्या अभ्यासकाला मात्र तसे समजण्याचे काहीच कारण नाही. इतकेच नवहे तर वैदिक आर्यांनी निंदिलेला तो सर्व भाग इतर भरतक्षेत्राप्रमाणेच पावनप्रद आहे. दक्षिणापथ तर विविध समृद्धीने स्वर्गतुल्य असून तेथील सुभग आणि चतुर प्रजा देवाप्रमाणेच आदरणीय आहे-

बहु-रयणायर-कलिओ सुरुव-वियरंत-दिव्व-जुवइ-जणो ।

विबुहयण-समाइण्णो सगगो इव दकिखणो सहइ ॥

- कुवलयमाला, पान १०४/७

संस्कृति-संगम

मात्रआर्यांनी जेव्हा काही स्वरूपात येथील मूळची अहिंसा स्वीकारी आणि आपल्या दैवतापेक्षाही व्रात्यमुनीचा आदर जासत प्रमाणात करण्यास सुरवात केली तेव्हाच त्या दोघमधील संघर्ष कमी झाला (अर्विवेदातील संपूर्ण १५ वा अध्याय) अशाच प्रकारची तथ्ये काही हिंदुपुराणातूनही आढळतात (वायुपुराण अध्याय १०) ऋष्यथनाथप्रणीत तपश्चर्येचा मार्ग वैदिक ऋषीनीही अनुसरला. जरी जिनांचा हा ज्ञानमार्ग व त्यांची तपश्चर्या उपनिषदांनी रेष्ठ मानली तरीही रपतयक्ष आचरणात मात्र त्या स्वीकृतीची उपेक्षाच झाली. कारण सामान्य जनतेला तया इ आनमार्गाचे आकन होणे फारच कठीण आहे. महणूनच आचरणाच्या दृष्टीने त्याचा वैदिक लोकांवरील प्रभव कमी झाला. पण तयांच्या साहित्यातून मात्र त्याचा आदर केला आएल्यो. हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन घडवून आणणाऱ्या पुराणसाहित्यात देखील जैन धर्माचा प्रभाव प्रतयक्ष वा

अप्रत्यक्ष रीतीने पडलेला दिसतो. एकस्मिन् असंभवात् या व्यासकृत सूत्राचे स्पष्टीकरण करताना शंकराचार्यांनी जैना एकस्मिन एव वस्तुनि अभयं प्ररूपयनित । या शब्दात जैनांच्या अनेकान्तवादावर टीका केली आहे. व्यास हे वैदिक परपरेतील ऋषी असून फार प्राचीनकाळचे समजले जातात. महाभारत व्यासप्रणीत आहे अशी श्रधा आहे. त्या व्यास महर्षींनी सुधा अनेकानत या जैन सिध्दान्ताचा उल्लेख कें आहे. यावरुन त्या व्यासप्रणीत महाभरत ग्रंथाच्याही पूर्वकाळी जैनांचा अनेकानत सिध्दान्त लोकामध्ये प्रसिद्ध पावा होता हे सिध्द आहे.

सांस्कृतिक व दार्शनिक संपर्काचे फलित

महाभारत आणि रामायणाच्या वाचनातून पुढील बाबी स्पष्ट होतात-
अहिंसात्मक धर्म येणी प्रथमापासून रुढ होता.
वैदिक आर्यांच्या साहित्यामध्ये नंतरच्या काळी अहिंसादिक तत्त्वांचा सामान्यतः स्वीकार झाला.
तयामुळे भागवत किंवा वैष्णव आणि शैव असे पंथभेद निर्माण झाले.
पूर्वी रुढ असलेली गोहत्या वर्ज्य ठरी.
रथयात्रेसारख्या काही धार्मिक महोत्सवांचा तयांनी नव्याने स्वीकार केला.
मूर्तिपूजा स्वीकृत झाली.
वण्णव्यवस्थीवर आक्षेप येऊ लागले. वज्रशुचि चा विचार उपनिषदांनीही केला.
शुक्लध्यानाचा स्वीकार केल्याने त्यांच्या साधूमध्ये मुंडक पंथाचा उदय झाला.
सोमयाग पूर्णतः मागे पडला.
हिंदूंच्या धर्म साहित्याने अशा तयांचा स्वीकार निरनिराळ्या काळी पूर्व परिहाराशिवाय केल्याने ते साहित्य विसंगत तत्त्वविचारांनचे माहेरघर बने. उदाहरणार्थ-

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रै पशवो हिंस्या नान्यत्रेतयब्रवीन्मनुः ॥

-मनुस्मृति, ५/४९.

विशेष म्हणजे हिंदूच्या गंथातील ऋषभनाथंच्या जीवनासंबंधीचा व त्यांच्या धर्मासंबंधीचा वृत्तांत मात्र एकमुखी व सुसंगत राहिला आहे.

आर्यपूर्वकीन प्राचीनता

या सर्व निवेदनावरून असे दिसते की जैन ग्रंथामध्ये सुरक्षित ठेवलेला विषय अशा स्वरूपाचा आहे की तो हरप्पा-संस्कृतीशी सुसंगत आणि आर्यपूर्व-युगापेक्षा प्राचीन ठरतो. मोहेंजोदारो येथील एक सर्पफडण्युक्त नग्नमूर्ती सुपाश्वनाथ किंवा पाश्वनाथ र्तीकिरांच्या मूर्तीसारखीच दिसते हे नक्कीच कुतूहलजनक आहे. डॉ. प्राणनाथ विद्यालंकार देखील मोहेंजोदारो येंनी सापडलेलया एका नग्न प्रतिमेच्या (मुद्रा नंबर ४४९) पीठावरील जिनेश्वर ही अक्षरे वाचू शकले.

चोवीस तीर्थकरांच्या जीनावर विश्वास ठेवण्याची परंपरा अतिप्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. ही गोष्ट अलीकडील संशोधनाने सिध्द झाली आहे. जैन तीर्थकरांच्या अतिप्राचीन मूर्तीचे नमुने व त्यावरील कोरीव का आणि मोहेंजोदारो येथील मुद्रिकांवरील आकृत्या यामध्ये पुराणवस्तुशास्त्रानुसार काही निश्चित असे सुसंगत दुवे सापडतात. असे दुवे याहीपेक्ष किती प्राचीन काहाचा वेध घेतात हे आताच सांगणे कठीण अहो. परतु एवढे खरे की मोहेंजोदारो येथील मूर्तीच्या दुव्यावरून इतिहासाचा अभ्यास करताना आपणसपाश्वनाथ र्तीकिरांच्या काहाजवळच कायम थांबता येणार नाही. आणि जैनधर्माच्या इतिहासाला पाश्वनाथपासून (इ. सनपूर्व ९ वे शतक) सुरवात होते असे तर मुळीच मानता येणार नाही.

अशा प्रकारच्या ऐतिहासिकतेबद्दल काही विद्वानांचे विचार उपयोगी आणि पूरक आहेत. त्यासाठी पूढील संदर्भ उपयोगी पडतील-

A. Chakravarty : Yesterday and today, PP. 59-71

Sir Sanmukham Chetty's Lecture on 'Mahaveer Jayanti' at Madras, (Jain Sasana, P-291.)

**Sir Kumarswami, Acting Chief Justice, Madras High Court,
Vide Jain Law Supplement by C. R. Jain**

(जैनशासन, पान २९६)

**Mr. Ranganekar, Justice, Bombay high Court, A. I. R. 1939,
Bombay-377.**

लोकमान्य बाळ गंधधर टिळक (परिशिष्ट ४ पहा).

इंपिरियल गॅणेटियर ऑफ इंडिया- पान ५४.

डॉ. राधाकृष्णन् : Indian Philosophy Vol. II, P. २२७

(परिशिष्ट ४ पहा).

डॉ. म. म. गंगनाथ झा. (परिशिष्ट ४ पहा).

डॉ. संकया (परिशिष्ट ४ पहा).

प्रो. फणिभूषण अधिकारी (परिशिष्ट ४ पहा).

डॉ. विमचरण झा. (परिशिष्ट ४ पहा).

म. म. पं. रामसिंहजी शास्त्री, बनारस (परिशिष्ट ४ पहा).

डॉ. मंगलदेव शास्त्री, भारतीय संस्कृतीका विकास, औपनिषद्-धरा,

पान १८०.

वैकि पुराव्यावरुन सार संग्रहण

या सब्र पुराव्यात्मक घटनांवरुन हेच सिध्द होते की--
सुदास किंवा भरतटोळी यांचे व्यक्तिमत्त्व इतके थोर नाही की तयांच्या नावावरुन या संपूर्ण वर्षप्राय
क्षेत्रविभगा तयांचे नाव प्राप्त व्हावे.

केवळ भारत अशा पदांच्या उलेखांवरुन सतय घटनांच तर्क रचणे अशक्य आहे. तो
पुरुवंशानंतरचा कुलवाचक व्यपदेश आहे की देशवाचक आहे हे जाणण्यासाठी तयाचा कानुक्रम
व पूर्वापर संबंध पाहणे आवश्यक आहे.

जैनांचा इतिहास वैदिक आर्योपेक्ष फार पूर्वीचा आहे. २४ तीर्थकरांच्या व्यक्तित्वाबद्द शंका उरण्याचे कारण नाही.

ऋषभनाथ व भरत यांचा इतिहास हिंदू पुराणातही सर्वत्र एक सारखाच सुसंगत मिळतो.

असा हा इतिहास भारतीय वैदिक पंडित व युरोपीय संशोधक यांना मान्य आहे.

वर्ष-नामकरणाचा एकमेव स्वामी

याशिवायही भरतसम दुसरी नावे आढळी तरी तयांचा विचार करण्याची कोणतीच गरज उरत नाही. या सर्व भरतसम व्यक्तीपेक्षा एक फार मोठी महान व्यक्ती या भूमीवर फार प्राचीनतम काळी होऊन गी. ती व्यक्ती निश्चितपणे या संपूर्ण वर्षप्राय भूमीची अधिपती होती. त्या व्यक्तीच्या ख्यातीमुळेच हा देश पूर्वी दुसरे नाव धारण करीत असतानाही पुनः नव्याने भरतवर्ष असा विख्यात झला असा पूर्वापर सुसंगत इतिहास उपलब्ध आहे. ती महान व्यक्ती म्हणजे युगादिराज ऋषभनाथ यांचा ज्येष्ठ पुत्र भरत होय. हीच एक श्रेष्ठ व्यक्ती प्रिम चक्रवर्ती बनून ९ निधी, १४ रत्ने, ३२००० राजे, कोट्यावधी चतुरंग सेना इत्यादी लौकिक तिला औकिक दिव्य वैभवासह षट्खण्डभूमीवर न्यायाने राज्य करीत होती. तोच पहिला चक्रवर्ती झाले. आणि तयाच्यानंतर त्याचाच ज्येष्ठ मुलगा आदितयश (अर्ककीर्ती) राजा झला. त्याचयापासून सूर्य (आदित्य) वंशाची निर्मिती झाली. याच भरताचा भजा बाहुबली व त्याचा ज्येष्ठ पुत्र सोमश्यश दारेघेही महान प्रभावशाली होते. सोमयशापासूनच सोम (चंद्र) वंशाची उत्पत्ती झाली. त्यापूर्वी ईक्ष्वाकू हा क्षत्रियांचा एकच वंश प्रचलित होता. ईक्ष्वाकू या आदिम क्षात्रवंशाचे ऊग्र, भोग, राजन्य व नाग असे पुनः अंतर्गत भेद पश्चले असलयाने त्या त्या नावांनुसार पुनः अनेक वंश व श्वंशशाखा कालांतराने निर्माण झाल्या.

या ऋषभपुत्र भरताशिवाय दुसरी कोणतही व्यक्ती या देशाच्या नामकरणाच्या संदीत संभवणे सुतराम् अशक्य होय. कारण या व्यक्तीसंबंधी, तयांच्या पूर्वजासंबंधी व वंशजासंबंधीही सुसंगत अशी भरपूर माहिती इतिहासतत्त्वाला अनुसरुन उपलब्ध आहे. तिची दोन विरोधी परंपरांमध्ये नोंदणी होऊन देखी ती अगदी एकमुखी आणि एकस्वरूपी टिकून राहिली आहे.

युगानुयुगे त्यासंबंधीची एकवाक्यता भंग पावली नाही. ती वयक्ती श्रद्धेला अनुसरून व पंथा अनुसरून बदलत गेली नाही. सुसंगतीमधील इतके सातत्य दुसरीकडे सामान्यतः आढळत नाही. हे आश्चर्यकारकच नवहे तर अद्भुत आहे. तयाप्रमाणक या महान क्षेत्राची माहिती देखी पार युगारंभापासूनच नव्हे तर युगांतराच्या प्रक्रियेच्या आंतरकापासूनही सुसंगत रीतीने पलब्ध आहे. म्हणून हा मुळारंभ जाणून घेणे बोधप्रद आहे.

भरतवर्ष : नामकरण

अथ त्विदं प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥

-महाभारत, आदिपर्व, १२२/३.

प्राचीनतम जैन आगम ग्रंथांपैकी ठाणंग, समवायंग, जंबूदीवपण्णति इत्यादी प्रधान श्रुतग्रंथांमध्ये आपल्या देशाच्या नावसंबंधी आणि नामकरण प्रसंगासंबंधी स्पष्ट उल्लेख आढळतात. जंबूदीवण्णतिसुयं हा ग्रंथ ५ वा उपांग म्हणून प्रसिद्ध आहे. यात एकूण १० प्रकरणे असून पहियामध्ये भरतखेत्राचे वर्णन आहे. दुसत्यात काविभागासबंधी सविस्तर माहिती असून तेथेच त्यावेळीच भरतक्षेत्राची अवस्था, स्त्रीपुरुषांचा जीवनक्रम आणि युगप्रवर्तनाच्या आंतरकालमध्ये होऊन गेलेल्या १५ कुलकरांची माहिती दिली आहे. कुलकर नाभी, युगादिराज ऋषभनाथ यांचेही अनुक्रमे १४ व १५ व्या जीवितावस्थांचे वर्णन आहे.

ऋषभ प्रकरणामध्ये त्यांचा संपूर्ण जीवनक्रम दिला आहे. त्यांच्या राजयाभिषेकाच्या महोत्सवाचे वर्णन सविस्तर आहे आणि शेवटी युगपरिवर्तनाला अनुसरून नर-नारीच्या बदलण्या जीवितावस्थांचे वर्णन आहे.

आणि तिसऱ्या चक्कवट्टी नावाच्या प्रकरणत ऋषभपुत्र भरत चक्रवर्तीच्या नाची कीर्ती कायमची समृतिबद्ध करण्यासाठी या क्षेत्राला भरतवर्ष असे नाव प्रचति झाले आहे हे स्पष्टपणे विदित करण्यासाठी संपूर्ण भरतचरित्राचे विवरण दि आहे. त्यामध्ये राजधनी वनीता (अयोध्या , भरताचे सौंदर्य, चक्रत्वाची उत्पत्ती व तत्संबंधी महोत्सव, दिग्विजय, ऋषभकूट पर्वतावर नामलेखन, सुभद्रा या स्त्रीरत्नाची प्राप्ती, सुभद्रा-सौंदर्य, ९ निधी, राजधनीकडे आगमन, १६००० यक्षदेवांनी व ३२००० राजांनी केलो सत्कार, चक्री-राज्याभिषेक, १४ रत्नांचे वर्णन, चक्रवर्तीची विभूती, भरताचा जीवनक्रम आणि अखेर दीक्षा व निर्वाण इत्यादिक विषयांचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे.

त्याचप्रमाणे उत्सर्पिण व अवसर्पिणी असे कालचक्राचे दोन मुख्य तथा प्रत्येकी ६ काविभग, त्याला अनुसरून होणरी भूमीची अवस्थंतरे, मानवी जीवनावरील परिणम, कुलकर-तीर्थकरादी शलाकापुरुषांचे कानुसारी महत्कार्य, संस्कृतीची उत्थापने इत्यादीची स्पष्टतर

माहिती दिली आहे. हा आगमग्रंथ व यातील विषय जसा आम्नायमानय आहे तसाच तया सांस्कृतिक स्पर्श असल्याने तो नेहमीच जिल्हाभ्याचा वाटत आ आहे. त्यामुळे जैन साहित्यपरंपरेमध्ये त्याची अनुवृत्ती शतकानुशतके होत राहिली. पाण्ड्य देशातील पल्लववंशीय कांचीनरेश सिंहवमारच्या समकालीन आचार्य सिंहनंदीने इ. स. ३०२ च्या सुमारास रचेला लोयविभग हा आगमेतर ग्रंथि या क्षेत्रातील ज्ञात ग्रंथमध्ये सर्वात जुना होय. मात्र तो आज मूळ स्वरूपात उपब्ध नाही. इ. स. ११ व्या शतकाच्या अंती सिंहसूरी ऋषीने त्याचे पद्यमय संस्कृत रूपांतर संक्षिप्तपणे केले. ती कृती लोकविभग नावाने सोलापूरहून प्रकाशित झाली आहे.

वरील विषयाचे व्यवरिथित निरुपण करणरा प्राचीनतम उल्लब्ध मूळ ग्रंथ म्हणजे इ. स. ५०० ते ८०० च्या आंतरकातील यतिवृषभकृत तिलेयपण्णति होच होय. यातील गाथेत संख्यात्मक विवरणचे प्रमाण फार मोठे आहे. हा ग्रंथ विषयाने व्यापक असून त्यातील ४ त्या महाधिकारात ६३ शाकपुरुषासंबंधी ऐतिहासिक माहिती व महावीर-निर्वाणानंतर १००० वर्षांनी इ गालेया चतुर्मुख कल्कीपर्यंतच्या राजवंशाची परंपरा वर्णी आहे. भरतखेत्राची स्त्रीती, व्याप्ती, खेत्रफळ, कुलकरांची कामगिरी, नाभि-ऋषभ-भरत यांच्या जीवितकार्याची माहिती यथसिल गाळा ४२१ ते २९१९ पर्यंत विशिष्ट पद्धतीने दिली आहे. यादृष्टीने जंबूदीवपण्णति या आगमापेक्षा यांची रचनाशैली पुष्कळ्य वेगळी आहे. तरी परंतु तयातील इतिपूर्वत व सांस्कृतिक प्रणली सुसंवादीच आहे.

१३ व्या शतकातील सिध्दानतचक्रवर्ती नेमिचंद्रकत तिलोयसार गंथतील ६ व्या अधिकारातही असाच वृत्तानत दि आहे. तसेच पद्मनंदिकृत जंबूदीवपण्णतिसंगहोची रचना आगमासारखी असावी असा भास होत असा तरी तयाचा आधर तिलोयपण्णथृत्युति आहे हे अभ्यासाने स्पष्ट होते. त्याची रचना परियात्र देशातील वारानगर येथे झी असून तेम्ही राजाचा उल्लेख संतीकिंवा सती असा के अहो.

श्वेतांबरपरंपरेतीही आगमरचनेशिवाय जिनभद्रगणिकृत क्षेत्रसमास व संग्रहणी^१ दोन ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. मात्र त्यांच्या विस्तारामध्ये क्रमाने वाढ होत गेलेली आढळते. उपलब्ध बहत्संग्रहणीचे संकलनकार १२ व्या शतकातील चंद्रसूरी होत. यात फक्त मनुष्योकाचे वर्णन असून लोकविभगांच्या रचनेपेक्षा तेथील लोकांचे वर्णन अधिक विस्ताराने कलेले आढळते.

याशिवाय लोकस्थितीचे व कालचकाचे वण्णन सब्र महापुराणंधमण्ड्ये सविस्तृत आढळले. तरीही जंबूदीवपण्णति या आगमाचे स्थन सर्वोच्च आहे.

आगम-प्रामाण्य

हा श्रुतागम ग्रंथेखनाच्या स्वरूपात नंतरचा (५ वे शतक) असा तरी तो आगमामध्ये प्राचीनतम आहे. त्यांची मौखिक परंपरा तर भ. महावीरांपासून अतूट राहिली आहे. म्हणून तो अतिप्राचीन (कमीतकमी इ. सनूर्व ६ वे शतक) आणि प्रमाणभूत असल्याने त्याची मानवता विवादातीत आहे. या ग्रंथात या क्षेत्राच्या नामकरणसंबंधी असा उलेख आहे की-

वर्षाभिधनाचा उपोद्घत

से केण्टट्ठेण भंते ! एवं उच्चवृ- भरहे वासे भरहे वासे । गोयमा, भरहे णं वासे वेअडृढस्स पव्यस्स दाहिणेण चोद्दुसुत्तरं जोयणसयं एककर्य य एगूणवीसइभए जोअणस्स अबाहाए वणसमुद्दस्स उत्तरेण ..... बहुमज्ञदेसभए एत्थ णं वियिणआ णमं रायहाणी पण्णता ..... (सूत्र ४१)

श्री गौतम गणधरांनी भ. महावीरांना एकदा प्रश्न विचारला की-हे भगवन, या क्षेत्रविभागाला भरतवर्ष भरतवर्ष असे म्हणतात ते कोणत्या अर्थाने तेव्हा भ. महावीर म्हणाले-हे गौतमा, लवण समुद्राच्या (हिंदी महासागर) उत्तर बाजूला पसरलेल्या हया भरतवर्षामध्ये विजयार्ध पर्वताच्या दक्षिण दिशेला ११४१/११ योजन विस्तृत असलेल्या निराबाध अशा पुष्कळ प्रदेशांच्या केंद्रस्थानी विनिता (अयोध्या) नावाची एक राजधानी होती.

भरत आणि नामकरण-विधान

तत्थं णं विणिआए रायहाणीए भरहे णामं राया चाउरंत-चक्कवटटी समुप्पज्जितथा, महया हिमवंतमहंतमलयमंदर..... जाव रज्जं पसासेमाणे विहरइ । विझओ गमो रायवण्णस्स इमो, तथ्य असंखेज्जकालवासंतरेण उप्पज्जए जसंसी उत्तमे अभिजिए सत्तवीरियपरक्कमगुणे..... अणेगलक्खणपस्त्थसुविभत्तचित्तकरचरणदेसभाए..... छत्तीसाहिअपस्त्थपत्थिवगुणेहिं जुत्ते..... समरे अपराइए परक्कमविक्कमगुणे अमरावइसमाणसरिसरुवे मणुअवइ भरहचक्कवटटी भरहं भुजइ पणटठसत्तू ।

(सूत्र ४२)

त्या विनिता राजधानीमध्ये चारी दिशेच्या अंतापर्यंत एकछत्री सत्ता गाजविणारा भरत नावाचा एक चक्रवर्ती राजा होता. तो हिमालयापासून लवणसमुद्रापर्यंत पसरलेल्या विशाल अशा सर्व भूखंडावर राज्य करीत होता. तो प्रथमराजवंशातील केवळ दुसराच राजा होता. त्या (ऋषभाच्या) राजवंशात अनेक वर्षाच्या कालखंडानंतर तो यशशाली भरत, उत्तम अशा अभिजित नक्षत्रावर जन्मला होता. सत्त्व, वीर्य, पराक्रम इ० त्याचे गुण प्रसिध्द होते. हात-पाय इत्यादी त्याच्या अवयवांवर अनेक शुभ लक्षणे आणि मंगल चिन्हे विराजत होती. तो राजांच्या छत्तीसच नक्हे तर किती तरी अधिक श्रीलक्षणांनी युक्त होता. आपल्या सामर्थ्याच्या व पराक्रमाच्या जोरावर तो समरांगणात सदैव विजय पावत असे. रु पाने तो देवराजा शक्रसमान होता. सर्व मानवांचा राजा असलेला तो भरत चक्रवर्ती सर्व शत्रूना जिकून या विशाल भरतक्षेत्रावर सुखाने राज्य करीत होता.

च्ताए णं से भरहे राया. .... विणीए रायहाणीए. ....

भंरहस्स वासस्स अणोसिं च बहूणं राईसर ..... सत्थवाहप्प-

भिईणं आहेवच्चं पोरेवच्चं भटिट्तं सामितं महत्तरगतं

आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे ओहयणिहएसु कडएसु

उधिदयमलिएसु सव्वसत्तुसु णिज्जएसु भरहाहिवे णरिंदे....

संपुण्णमणोरहे हयामित्तमामहणे पुव्वकयतवप्पभांवणिविटठ-

संचियफले भुंजइ माणुस्सण सुहे भंरहे णामधेज्जे तिठ

(सूत्र ६९)

त्यानंतर तो भरत राजा सूंपर्ण भरतवर्ष, पुष्कळ अन्य राजे, श्रीमंत, सार्थवाह इत्यादीचा अधिपती, नेता, धूरीण, स्वामी व ज्येष्ठतम विभूती बनून त्यांच्यावर अधिकार व सर्व सेनेवर प्रभुत्व गाजवीत सर्वाचे पालन करीत होता. त्याने इतर सर्व परसैन्याचा पूर्ण पाडाव केला होता. सर्व शत्रूचे मर्दन करू न त्यांना अधकून लावले होते. सर्वाना जिंकल्याने त्या भरताधिपती राजचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले होते. आपल्या प्रहाराने सर्व शत्रूंचे गर्व त्याने नष्ट केला होता. पूर्व जन्मीच्या तपाचरणाच्या प्रभावाने प्राप्त झालेल्या सर्व मानवी सुखांचा भौग घेत होता. त्या भरताच्या नावानेच या देशाचे नामकरण भरतवर्ष असे झाले.

छाअभिधान राजेन्द्रडंची साक्ष

प्राकृत विभागातील सर्व ज्ञानकोशांमध्ये उ अभिधानराजेन्द्र ड कोश फारच विख्यात पावला आहे. तो स्वनामधन्य आहे. तेथील भरह या शब्दाच्या विवरणामध्ये भरतवर्षाच्या प्रसंगाने अनेक अवतरणे सादर केली आहेत. तेथे त्या नामकरण चर्चेचा समारोप करताना म्हटले आहे-

अस्मिन् क्षेत्रे प्रथमभरताधिपत्वेन प्रसिद्धं नामधेयं नाम सस्य
स तथालाभ

-अभिधानराजेंद्र, भरह, पान १४६७

या क्षेत्रात होऊन गेलेल्या प्रथम भरताधिपतीचेच नाव या देशाला मिळून तो देश त्याच्याच नावाने विख्यात झाला.

घ्से केणद्वेण भंते, एवं उच्छ्व- भरहे वासे भंरहे वासंड इति
सूत्रेण नामान्वर्थं पृच्छतो गौतमस्य प्रतिवचनाय.....
भरतचरित्रं प्रपंचितम्^६

-अभिधानराजेंद्र, भरह, पान १४६७ इ०

घ्या क्षेत्राला भरतवर्ष भरतवर्ष असे म्हणतात ते कोणत्या अभिप्रयानेडु असा जो गौतमाने प्रश्न केला हेता त्याचे उत्तर म्हणून या क्षेत्राच्या नामाभिधानाचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी येथे भरतचरित्र सविस्तर सांगितले आहे.

भारताचा वंश व कुलपरंपरा

असा हा प्रथम भरताधिपती म्हणून प्रसिद्ध पावलेला भरत चक्रवर्ती युगादिकालीन प्रथम राजा जो ऋषभनाथ त्यांचाच ज्येष्ठ पुत्र होय. ऋषभाच्याच वंशाला इक्ष्वाकू हे नाव मिळल्याने भरतही इक्ष्वाकू वंशीयच होय. जंबूदीपण्णतिमध्ये म्हटले आहे की-

सकको वंसठवणा इक्खु अगू तेण हुंति इक्खागा॑

जं च जहा जम्मि वए जुगं कासीअतं सवं ॥ २ ॥

ऋषभनाथांच्या वयाला एक वर्ष पूर्ण होण्याच्या आतच इंद्राने वंशस्थापना केली. त्यावेळी इंद्राने उसाची (इक्षू) भेट आणली होती. ती पाहून ऋषभबाळाने छळक्षडु असा शब्द प्रथमच उच्चारला (आकू). त्यामुळे त्यांना इक्ष्वाकू हे नाव प्राप्त झाले. त्यावेळी जे बोलेले ते सर्व सार्थच ठरले ! (भावी काळातील इक्षूच्या उपभोग्यतेच्या निर्देशामुळे).

हा भरतपिता ऋषभनाथही दुसरा तिसरा कोणी नसून ज्याला नाभिकुलकराने प्रजेच्या विनंतीला अनुसरु न प्रजापालन कर्तव्यासाठी आणि नीतिनिमयमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांना दण्डाने शासन करणा-यांना दण्डाने शासन करणाऱ्या राजाची गरज भासली म्हणून या युगाच्या प्रारंभकाळी राज्याभिषेक केला तीच ही विभूती होय हेही स्पष्टच आहे-

उसभे णं अरहा कोसलिए तस्स णं पंच णामधेज्जा एवमाहिज्जंति

तं जहा- उसभे इ वा१ पढमराया इ वा पढमभिक्खायरइ वा३

पएमजिणे इ वा४ पढमतित्थयरे इ वा ॥ २१० ॥

-आवश्यक चूर्णी, कल्पसुबोधिका

अरिहंत झालेला कोशल देशाचा जो राजपुत्र ऋषभनाथ त्यांची पाच नावे प्रचलि होती--
(१) ऋषभ (वृषभ), (२) आदिराज (प्रथमनृपती), (३) प्रथमसुनी, (४) प्रथम जिनदेव आणि (५)
प्रथम तीर्थकर.

राज्यसंस्थेची स्थापाना

छपुव्वसयसहस्रा पुवि जायस्स जिणवरिंदस्स ।
तो भरह-वंभिसुदंरी बाहुबलि-सुंदरी चेवै १२४९
देवी-सुमंगलाए भरहो वंभी य मिहुणगं जायं९
देवीइ सुणंदाए बाहुबली सुंदरी चें वै १२५९
अउणापणं जुअले पुत्ताण सुमंगला पुणो पसवै९
णीईणमईककमणे णिवेअणं उसभसामिस्सै १२६९
राया करेइ दंडं सिड्वे ते बिंति अम्ह वि स होउ९
मगगह य कुलगरं सो बेइ उसभै९ अ भे राया९ १२७९

आवश्यकचूर्णी, कल्पसुबोधिका

बाल्यावरथा सरल्यारवर प्रथम तीर्थकरांना भरत-ब्राम्ही व बाहुबली-सुंदरी अशी दोन जुळी अपत्ये झाली. भरत व ब्राम्ही या जुळ्याचा जन्म राणी सुमंगलेच्या पोटी झाला आणि सुनेदा राणीच्या पोटी बाहुबली व सुंदरी यांनी जन्म घेतला. त्यानंतर पुनः सुमंगा देवीच्या पोटी ४९ युगलपुत्र (जुळे भाऊ) जन्मले. त्या सुमारास पूर्वीच्या कुकरांनी प्रस्थापित केलेल्या हा, मा व धिक् अशा तीन प्रकारच्या दंडनीतीचे पूर्वकाळी न होणारे उल्लंघन नव्याने होऊ लागले. ही घटना ऋषभांना सांगण्यात आली, तेव्हा ऋषभदेवानी च्नीतीचे उल्लंघन करण्यान्यांना राजा दंड करीत असतोष असे सांगितले. त्यावर लोक म्हणाले-- घाम्हालाही राजा हवा.ड. पुनः ऋषभनाथ म्हणाले घ्नाभिकुकर जवळ मागा.ड. तेव्हा नाभिकुलकर म्हणाले-- घऋषभ हाच तुमचा राजा.ड.

तओ णं उसभे अरिहा कोसलिए .... माहरयवासमज्जे
वसइ^९ ..... महारायवासमज्जे वसमाणे लेहाइयाओ
गणिअप्पहाणाओ सउणरुपज्जवसाणाओ बावत्तरि कलाओ
चासटिठ महिलागुणे सिप्पसयं च कम्माणं तिणिण वि पायाहियाए
उवदिसइ त्ति^{१०} उवदिसित्ता पुत्तसयं रज्जसए अभिसिंचइ^{११}

-जंबूदीवपण्णति

से य उसभे कोसलिए पढमराया ....^{१२}

-आवश्यकचूर्णी

अनेक वर्षे राजकुमारवस्थेत घालविल्यावर कोशल राजपुत्र ऋषभदेव महाराज पदावर आरू ढ झाले. 'महाराज' पदावर आरू ढ होउन राज्य करीत असताना लिपी व गणितापासून शाकुनरंतापर्यंतच्या पुरँषाच्या ७२ कला, स्त्रियांना आवश्यक असे ६४ महिलागूण, १०० प्रकारचे शिल्प आणि तीनही प्रकारचे कर्म (जीवनापायांचे मार्ग) या सर्वाचा उपदेश त्यांनी प्रजेच्या हितासाठी केला. ही शिकवण संपलयावर त्यांनी भरताचा कोशल देशाच्या राज्यावर, बाहुबलीचा तक्षशिलेच्या राज्यावर, अशा प्रकारचे सर्व शंभर पुत्रांचा निरनिराळ्या प्रादेशिक राज्यांवर अभिषेक केला. तो कोशल देशाचा युवराज ऋषभ म्हणजेच पहिला राजा होय. अशा प्रकारे नाभिपुत्र व कोश प्रांतीय युवराज असलेल्या ऋषभांनीच सर्वप्रथम राजपद भूषविले असल्याने ऋषभपुत्र भरत हा या वर्षप्राय भूमीवरील केवळ दुसराच राजा होय !

यावरू न हे निर्वितपणे सिध्द होते की हिमालयापासून लवण समुद्रापर्यंत पसरलेल्या या विशाल क्षेत्रामधील कोशल प्रातामध्ये कुलकर नाभिराज हे तेथील प्रजेचे मन्वन्तराच्या अंतिम भागामध्ये अग्रणी होते. तो काळ कृत युगाच्या प्रारंभापूर्वीचा होता. त्यांच्या काळ--परिवर्तन वेगाने होत होते. जीवनोपायांची उणीव भासू लागली होती. हा, मा, धिक, या तीनही प्रकारच्या दण्डनीतीचे उल्लंघन होण्यास सुरवात झाली होती. दण्डनीतीचा प्रभाव वाढविण्यासाठी, प्रजापालन सुकर होण्यासाठी आणि सामान्य अनुशासनासाठी राज्यसंस्थची गरज जाणवत होती. अशा वेळी नाभिकुलकरांचा मुलगा ऋषभकुमार हा सर्व अर्थाने

शासनसंस्थेला योग्य व समर्थ असल्याने लोंकानी त्यांना आपला राजा म्हणून निवडला आणि त्याचा राज्याभिषेक मोठ्या उत्सवाने साजरा केला. अशा प्रकारे राज्यसंस्थेची प्रथमच स्थापना इ गाली. त्या आदिराज ऋषभाला एकूण शंभर पुत्र (परिशिष्ट १ पहा) व दोन मुली जन्माल्या. त्या मुलीची नावे ब्राह्मी व सुंदरी असून शंभर पुत्रामधील सर्वात ज्येष्ठ मुलाचे नाव भरत होते. तोच भंरत ऋषभानंतर या विशाल क्षेत्राचा राज झाला. पुढे तो स्वतःच्या पराक्रमाच्या व सामर्थ्याच्या जोरावर चक्रवर्तीपदाला पोहचला. त्याचे नाव व यश सर्वश्रुत झाले. आणि या क्षेत्राला त्याच भंरताचे नाव मिळून या क्षेत्राची प्रसिद्धी भरतवर्ष या नव्या नावाने सर्वत्र पसरली.

आगमोत्तर परंपरेची अक्षुण्णता

भरतवर्षाच्या नामकरणाची परंपरा फक्त आगम-प्रामाण्यावरच आधारीत नसून इतर सूत्र, पुराण्या, काव्य, कथा इतयादी सर्व प्रकारच्या व सर्व थरातील लौकिक साहित्य-ग्रंथातूनही अव्याहत चालत आलेली आढळते. धर्मसाहित्यातील व ऐक्साहित्यातील ते सर्व उल्लेख अगदी स्पष्ट असून कुणाच्याही मनातील संभ्रम नष्ट करण्यास ते सर्वस्वी समर्थ आहेत--

वसुदेवहिंडी

प्राचीन भारतीय संस्कृती आणि ऐतिहासिक तथ्ये या दृष्टीने वसुदेवहिंडी हा प्राकृत ग्रंथ स्वरूपाने फारच उपयुक्त आणि आकाराने विशाल आहे. पुराणाशिवाय प्राकृत किासाहित्यही समृद्ध आहे. त्यामध्ये वसुदेवहिंडी अग्रगण्य आहे. याची रचना पुराण्या किंवा महाकाव्य अशा ठराविक शीमध्ये केलेली नाही. याची रचनाशैकली देखील जैन साहित्याचे एक आगळे वैशिष्ट्य होय. यातील घटनाशील वृत्तान्ताची व्यापकता व विशालता लक्षात घेउडन याची तुलना प्रसिद्ध महाभारत या ग्रंथाशी करतात. या भीमकाय ग्रंथाचा व्याप ३० हजार श्लोकाइतका मोठा आहे. तरी रचनेचा कालखंड व रचनाकार या दोन्ही दृष्टीने हा ग्रंथ महाभारताप्रमाणे संकनात्मक स्वरूपाचा नसून कर्ताधिष्ठित आहे. पुढच्या काळातील पुराण, काव्य, किंवा व नाटक अशा शैलीतील सर्व साहित्याचा तो मूलाधार आहे. यातील पहितया भागाचा कर्ता श्री. संघदासगणी असून दुसरा भाग संघदासानंतर धर्मसेन गणीने पूर्ण केला आहे. संघदासांचा काल इ. सन

सहाव्या शतकाचा पूर्वभाग होय. यातील मुख्य विषय श्रीकृष्ण पिता वसुदेव यांची विहारयात्रा असून तदनुषंगिक माहितीपैकी काही आचार्य- परुंपरांगत आहे तर काही लोकपरंपरो अनुसरून हिलहिली अहो.ज अशा या विष्यात ग्रंथातही या देशाच्या नामाभिधानासंबंधी स्पष्टपणे उल्लेख आला आहे--

इहं सुरासुरिदविंदवंदिचणारविंदो उसभो णाम पढमो राया
जगप्पियामहो आसि ड तस्स पुत्तसयं ड दुवे पहाणा भरहो
बाहुबी य ड उसभसिरी पुत्तसयस्स पुरसयं जणवयसयं
च दाऊण पव्वङ्गांडे ड तत्थ भरहो भरहवासचूडामणी^९
तस्सेव नामेण इहं भारहवासं ति पवुच्चति^{१०}
- वसुदेवहिंडी, प्र. खण्ड, पान १८६.

ऋषभनाथ हे जगातील सर्वांचे पितामह आणि या युगातील पहिले अभिषिक्तक राजे होते. त्यांच्या पदकमलावर सुरांचे व असुरांचेही राजे प्रणिपात करीत असत. तयांना शंभर पुत्र होते. तयामध्ये भरत आणि बाहुबली हे दोन प्रमुख होते. आपल्या शंभर पुत्रांना शंभर नगरीचे राज्य देऊऱ्ऱन श्री ऋषभनाथांनी दीक्षा घेतली. तया शंभर पुत्रांपैकी भरत हा सर्व भरतवर्षाचा एकमेव अधिपती झाला. आणि तयांच्याच नावावरुन ह्या वर्षप्राय देशाला भरतवर्ष असे नाव पडले.

पद्मपुराण,

दिगंबर जैन साहित्यातील पद्मपुराण, महापुराण, हरिवंशपुराण या अत्यंत विष्यात अशी तीन संस्कृत पुराण ग्रंथत्रयांमध्ये पद्मपुराण सर्वात प्राचीन होय. याचे ग्रंथिकार रविकीर्ती तथा रविषेणाचार्य एक महान् संस्कृत कवी होते. तयांनी पद्मपुराणाची समाप्ती इ. स. ६७६ मध्ये केली. चालुक्य नरेश दुसऱ्या पुलकेशीच्या काळी जैन कवी रविकीर्तीनी ऐहोळ येथे मेघुती मंदिर बांधविले आणि इतिहास व संस्कृत-काव्यका या दृष्टीने अत्यन्त महत्त्वपूर्ण असा शिंख

खोदविला. तयामध्ये रविकीर्तीची काव्यकीर्ती कालिदास आणि भारवि यांच्यासारखी प्रख्यात होती असे म्हटले आहे.

अशा या सूर्यासारख्या विशाल कीर्तीच्या ग्रंथत भरतचक्रीच्या वैभवासंबंधी व आपलया या वर्षाच्या नामकरणासंबंधी पुढील उल्लेख सुस्मरणीय आहे--

चक्रवर्तिश्रियं तावत् प्राप्तो भरतभूपतिः^९

यस्य क्षेत्रमिदं नाम्ना जगत्प्रकटतां गतम्^{१०}

-पद्मपुराण, ४/५९.

भरत भूपतीला तर आता चक्रवर्तीचे वैभव प्राप्त झाले आणि त्याच्याच नावावरुन या आपल्या निवासखेत्राची नामख्याती सर्व जगतात पसरलेली आहे.

महापुराण

जैनपुराण ग्रंथामध्ये जिनसेन आचार्यांनी लिहिलेला महापुराण नावाचा ग्रंथराज सर्वत्र विख्यात आहे. त्याला जैनांचा ज्ञानकोश हे सार्थ नाव प्राप्त झाले आहे. या जिनसेनांचा काल इ. सन ८ वे शतक होय. हा ग्रंथ स्वाध्यायासाठी अत्यंत उपयोगी असल्याने प्रादेशिक भाषेतील अनुवादासह त्याच्या अनेक आवृत्या प्रसिद्ध झालेलया आहेत. जैनांचा प्राचीनतम इतिहास या ग्रंथामध्ये फार मोळ्या प्रमाणात सुरक्षित आहे. म्हणून भरतवर्षाचे नाव भरत चक्रवर्ती, आदिराज ऋषभ आणि अंतिम कुलकर नाभिराज यांच्यासंबंधी बरीच माहिती येथे उपलब्ध आहे. त्यातील काही महत्त्वाचे उल्लेख पहा--

इति प्रमोदमुत्पाद्य पुरे सानतःपुरे परम् ।

वृषभाद्रेसौ बाः प्रोयद्युतिरुद्ययौ ॥ १५७ ॥

प्रमोदभरतः प्रेमनिर्भरा बन्धुता तदा ।

तमाहद्भरतं भावि समस्तभरताधिपम् ॥ १५८ ॥

तन्नाम्ना भारतं वर्षमितिहासीज्जनास्पदम् ।

हिमाद्रोसमुद्राच्च क्षेत्रं चक्रमृतामिदम् ॥ १५९ ॥

- महापुराण, पर्व १५.

उदयाचलापासून उगवणाऱ्या बांचदंराप्रमाणे तेजस्वी असा हा बाक वृषभनाथांच्या पोटी जनमा. त्यामुळे घरात व नगरात सर्वत्र परमानंद पसरला. तेव्हा मनामध्ये आनंदाची भरती आलेल्या बांधवांनी प्रेमनिर्भर होऊन, पुढे छाटखंडाधिपती होणाऱ्या त्या मुलाचे नाव भरत असे ठेवे. जेथे मानवांच्या सर्व वंशांचा निवास आहे व जो हिमायापासून समुद्रापर्यंत पसरलो आणि चक्रवर्तीच्या राजयाएवढा विशाल भूखंड आहे त्या क्षेत्राचे नाव ह्या भरताच्या नावावरुन भारतवर्ष असे पडले.

या भरताचा व ऋषभाचा सोयरसंबंध कोठेही, किंचितही संदिग्ध नाही. हा भरत ज्याचा पुत्र आहे तो ऋषभही पहिया जैन तीथकराशिवाय दुसरा कोणही नव्हे. तेव्हा भरतवर्षाच्या नामकरणाच्या संदर्भात दुसरा भरत असंभवतनीय आहे. ऋषभनाथ स्वतःही तीर्थस्थापनेच्या अगोदर रारज्याचे प्रशासन करीत होते. ते या भूखंडावरील प्रथम नृपती असून तयांचे साम्राज्य एकछत्री होते. आपल्यामागे त्यांनी ते साम्राज्य ज्येष्ठ पुत्र भरताला दिले. आणि ह्या भरताचेही व्यक्तिमत्व व प्रशासनसामर्थ्य केवळ मानवांच्या अनुशासनापुरतेच मर्यादित नव्हते तर भरत वर्षातील यक्षादिकांवरही त्याचे अधिपत्य अखंडितपणे चालत होते--

ततोऽभिषिच्य साम्राज्ये भरतं सूनुमग्रिमम् ।

भगवान् भारतं वर्षं तत्सनाथं व्यधादिदम् ॥ ७६ ॥

- महापुराण, पर्व १७.

त्यानंतर ऋषीांनी आपल्या ज्येष्ठ पुत्र भरताचा स्वतःच्या साम्राज्यपदावर अभिषेक केला आणि भरताच्या स्वामित्वामुळे ही भूमी भारतवर्ष बनली अशी घोषणा भगवानानी स्वतःच केली.

वृषभस्तीर्थकृच्चैव कुलकृच्चैव संमतः ।
भरतश्चक्रघृच्चैव कुलधृच्चैव वर्णितः ॥
शारीरदण्डनञ्चैव वधबन्धादिलक्षणम् ।
नृणां प्रबलदोषाणां भरतेन नियोजितम् ॥ २१६ ॥

- महापुराण, पर्व २८.

वृषभनाथ जसे पहिले तीथंकर होते तसे ते राज्यकाळामध्ये कुलकरही (१५वे) हाते आणि भरतेश्वर पहिले चक्रवर्ती असून तयाशिवाय कुलकरही (१६वे) होते. भरताच्या राज्यकाळी अपराधी वृत्ती बळावल्याने भरत राजाने मारणे, बांधणे इत्यादिक नव्या प्रकारच्या शारीरिक दण्डयोजनांचा उपयोग करण्याची पद्धत सुरु केली.

अहं हि भरतो नाम चक्री वृषभनंदनः ।
मत्साद्भवनतु मद्भुक्तिवासिनो व्यंतरामराः ॥ १२० ॥
इति व्यक्तलिपिन्यासो दूतमुख्य इव द्रुतम् ।
स पत्री चक्रिणा मुक्तः प्राडमुखीमारिथितो गतिम् ॥ १२१ ॥

- महापुराण, पर्व २८.

मी वृषभपुत्र भरतचक्रवर्ती आहे महणून माझ्या राज्यामध्ये राहणाऱ्या व्यंतरदेवांनी (यक्षंनी) माझ्या स्वाधीन व्हावे. या अर्थाचा लेख त्यावर स्पष्ट हिंन चक्रवर्तीने सोडलेला तो बाण पूर्वेकडे तोंड करून एखाद्या प्रमुख दूताप्रमाणे जलदगतीने निघला.

भरतपिता ऋषभनाथही दुसरे तिसरे कोणी नसून नाभिनंदनच होत. नाभिपुत्र वृषभनाथ जैनांचे आद्य तीर्थंकर असल्याने त्यांना मतिज्ञान, श्रुतज्ञान व अवधिज्ञान अशा तीनही ज्ञानांची प्रापती जनमतः च झाली होती--

नाभिश्च तन्नाभिनिकर्तनेन प्रजासमाश्वासनहेतुरासीत् ।

सोऽजीजनतं वृषभं महात्मा सोऽपयग्रसूनुं मनुमादिराजम् ॥ १३७ ॥

- महापुराण, पर्व ३.

त्रिबोधकिरणोद्भासिबालार्कोऽसौ स्फुरद्घुतिः ।

नाभिराजोदयाद्न्नाद् उदितो विवभौ विभुः ॥ ४ ॥

- महापुराण, पर्व १३.

ज्या नाभिराजांनी प्रजो अर्भकाची नाळ कापण्याची का शिकविली आणि सर्व मतापित्यांना धीर दिला तयाच थोर नाभिककरांनी वृषभनाथांना जनम दिला. आणि ऋषभनाथांनाही जो ज्येष्ठ पुत्र जन्मला तो १६ वा मनू व पहिला चक्रवर्ती झाला. नाभिराजरूपी उदयाचावर उगवो, तीन इ आनरूपी किरणांनी प्रकाशणारा, तेजाने चकाकणारा तो बाकरुपी सूर्य अधिकाधिक शोभेने विसत होता.

हा नाभिपुत्र वृषभनाथच जैनांचा पहिला तीर्थकर होय. भोगभूमीमध्ये त्यापूर्वी नसेली धर्मव्यवस्था त्यानेच नव्याने निर्माण की. म्हणूनच त्या युगाचे रूपांतरण कृतयुगामध्ये झाले. आणि इक्ष्वाकू या क्षत्रिय कुलातील आद्य पुरुषही तोच होय--

स एष धर्मसर्गस्य सूत्रधारं महाधियम् ।

इक्ष्वाकुजयेष्ठमृषभं क्वारमे समजीजनत् ॥ ५ ॥

- महापुराण, पर्व १२.

भरतावनी

कृतयुगाच्या शित्पकारीमधील राजा नाभी, अधिराजा ऋषभदेव अशा पुरस्सर परंपरेमध्ये अवघ्या तिसऱ्या पीढीतच चक्रवर्ती भरताचा जनम झाला. त्यांच्या यशोदुंदुभीचा आवाज विश्वव्यापी ठरा. भरत प्रत्यक्ष राज्यश्रीचा शिरोमणी शोभला. पहिला चक्रवर्ती म्हणून तयाचे स्थान आजही आढळच राहिले आहे. याची निशाणी म्हणजेच आपया परंपरागत भूमीचे भरतावनी म्हणून झालेले रूपांतरण होय--

यननाम्ना भरतावनित्वमगमत् षट्खण्डभूषा मही
 येनासेतुहिमाद्रिरक्षितमिदं क्षेत्रं कृतारिक्षयम् ।
 यस्याविर्निधिरत्नसंपदुचिता लक्ष्मीरुरःशायिनी
 स रीमान् भरतेश्वरो निधिभुजामग्रेसरोऽभूत् प्रभुः ॥

- महापुराण, ३७/२०३.

षट्खण्डांनी विभूषित अशी ही विशाभूमी ज्याच्या नावामुळे भरतवर्ष (भरतावनी) म्हणून विख्यात झाली: रामाच्या सेतूपासून हिमालयापर्यंत पसरेलया या क्षेत्राचे पालन करीत असताना ज्याने समस्त शत्रूंचा नाश केला आणि भाण्डागारात ९ निधी व १४ रत्ने इत्यादी सर्वातिशायी संपदा प्रकट झाल्याने प्रत्यक्ष लक्ष्मीलाही ज्याच्या उरःस्थळावर विसावणे उचित वाटले असा तो रीमंत व सर्वप्रभावी भरतेश्वर इतर सर्व चक्रवर्ती राजांमध्ये अभिग्रिम स्थानी विराजमान झाला होता.

हरिवंशपुराण

या महापुराणापेक्ष कदाचित् थोडा काल अगोदर किंवा समकाळीच रचलेला पुन्नाट संघीय जिनसेन आचार्यांचा हरिवंश हा पुराणग्रंथही तितकाच प्रख्यात आहे. त्यातही हा प्राचीन जैन इतिहास सापडतो. ऋषभपुत्र भरत हा चक्रवर्ती राजा होता. त्याने हिमालयापासून समुद्रापर्यंत सर्व भूमी साध्य केली. आणि संपूर्ण भरतवर्षातील मानवांवरच नव्हे तर डोंगरकपारीत राहणात्या नागांवर, सुपर्णांवर व यक्षांवरही अधिपत्य गाजविले असा स्पष्ट उल्लेख मिळतो--

आरुढाश्वरथो धन्वी चक्रयुधपुरःसरः ॥ ४२ ॥
 क्षुल्लकं हिमवत्कूटं यत्र तत्र गतः शरी ।
 वैशाखस्थानमास्थाय बभागण रणदक्षिणः ॥ ४३ ॥
 भो भो नागसुपर्णाद्याः शासनं शृणुताशु मे ।
 देशस्था इत्यतश्चापमाकृष्य शरमाक्षिपत् ॥ ४४ ॥
 हिमवत्कूटवासी तं सुरो दृष्ट्वा समागतः ॥ ४५ ॥

दिव्यामोषविधमालां स दिव्यं च हरिचंदनम् ।
 दत्त्वा संपूज्य तं यातः शासनैषी विसर्जितः ॥ ४६ ॥
 आगत्य चक्रवर्ती च ततो वृषभपत्रतम् ।
 तत्रालिखन्निजं नाम काकण्या स परिस्फुटम् ॥ ४७ ॥
 वृषभस्य सुतो भोऽहं चक्री भरत इत्यसौ ।
 प्रवाच्य विजयार्धस्य वेदिकामगमत् प्रभुः ॥ ४८ ॥

- हरिवंशपुराण, पर्व ११.

(भरत चक्रवर्ती दिग्विजय करीत असताना भरतवर्षाच्या उत्तर टोकाला पोहोचा तेवहा)

तो घेउे जुंपलेलया रथात बसला होता. त्याच्या हातात धनुश्य होते. विजयमार्गावर चक्रनिं पुढे पुढे जात होते. तो त्याच्या पाठोपाठ भूमी पादाक्रंत करीत होता. तो युध्दनीतीमध्ये कुशल होता. हिमवत् पर्वत रांगेतील एका शिखराजवळ तो पोहोचला तेव्हा हाती बाण घेऊन, वैशाख आसन धारण करून म्णाला-- या देशत वास्तव्य करणाऱ्या नाग-सुपर्णाइदिकांनो, माझी आज्ञा चटकन् ऐका आणि त्याने धनुष्य ओढून बाण सोडला. तो बाण पाहून त्या हिमालयातील शिखरावर राहणारा यक्ष भरताजवळ हजर झाला. आणि एक दिव्य औषधीमाला, दिव्य हरिचंदन इत्यादी अर्पण करून भरतचक्रीचा सत्कार केला. त्याचे शासन मान्य केले आणि त्यांची अनुज्ञा घेऊन तो परतला. त्यानंतर तो चक्री कैलास पर्वतावरील वृषभकूटाजवळ आला. काकणी रत्नाने तेऊ स्वतःचे नाव-- मी वृषभनाथांचा पुत्र भरत चक्रवर्ती होय. असे स्पष्टपणे कोरले. त्या नावाचा पुकारा केला आणि तो वर्षाधिपती पुढे विजयार्ध पर्वताच्या वेदिकेकडे निघाला.

कुवलयमाला

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने कुवलयमाला हा ग्रंथही महानृ आहे. त्यात केवळ राजे-सामंत इत्यादी श्रीमंतांचाच नवहे तर समाजातील सामान्य लोकांचाही जीवनेतिहास मोठ्या प्रमाणत उपलब्ध आहे. तयात विशेषतः पंजाब, राजस्थान, माळवा व

गुजरात या प्रदेशांतील जीवन उत्तम रेखाटले आहे. याचा कर्ता उद्योतनसूरी असून त्यांनी तो ग्रंथ इ. सन २१ मार्च, ७७९ मध्ये लिहून पुरा केला. तेही या देशाच्या नामकरण घटनेचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यात म्हटले आहे की ऋषभपुत्र भरताच्या नावाचे स्मृतिचिन्ह म्हणून या षट्खंडात्मक देशाचे नामकरण भरतवर्ष असे झाले आहे--

जो सुसम-पढम-णरिंद-णियय-सुय-दिण्ण-णाम-चिंघालो ।

छक्खुउ-भरह-सारो णाममवंती-जणवओ ति ॥

- कुवलयमाला, पान ५०, ओळ २.

(या अवसर्पिणीतील) सुसम-दुसमा या (तृतीय) काळातील प्रथम नृपतीच्या भरया स्वपुत्राच्या नावाचे स्मृतिचिन्ह ज्याला प्राप्त झाले आहे व जो सहा खण्डामध्ये विभागेलेला अहो असा भरत नावाचा देश आहे. त्यात अवंती नावाचा प्रदेश सारश्रेष्ठ आहे--

पुरुदेवचंपू

वृषभच्या चरित्रावर आधारित ग्रंथिचना विपुल आहे. या सर्वाचा परामर्श घेणे महाकठीण कर्म. विविध प्रकारच्या साहित्य-स्वरूपामध्ये निरनिराळ्या काळात भरतवर्षातील बहुतेक सर्व प्रदेशात व तेथील लोकमान्य अशा सर्व भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मिती चालूच आहे. अशा साहित्यात पुरुदेवचंपू या ग्रंथाला स्वतःचे असे खास महत्त्व आहे. एक रसाळ आणि रंजक काव्य म्हणून तयाची ख्याती पसरली आहे. पुरुदेव हे जैन प्रणालीतील ऋषभदेवाचेच नाव आहे. यामध्ये ऋषीचरित्र हाच विषय आहे. त्यातही भरतवर्षाच्या नामकरण-घटनेचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

तन्नाःना भारतं वर्षमितीहासीज्जनास्पदम् ।

हिमाद्रेरासमुद्राच्च क्षेत्रं चक्रमृतामिदम् ॥ ३२ ॥

- पुरुदेवचंपू, ६/३२.

जैन रामायण

त्याचप्रमाणे पं. जिनदास शास्त्री फडकुले यांच्या १९६५ मध्ये सोापूरहून प्रकाशित इ
गालेलया जैन रामायण या काव्यकृतीतही याच परंपरागत नामकरणाच्या इतिहासाला पुष्टी
देणाऱ्या ओळी आढळतात--

आदिप्रभु-प्रथरमपुत्र जयास नाम ।
होते जगी भरत जो धरि शांत धाम ॥
ज्याच्यामुळे भरत हे जगतास नाम ।
लाभे प्रसिद्ध करि कार्य सदा अकाम ॥

- जैन रामायण, पर्व ४/५६.

भरताचा कुलधर्म

भरतचक्री केवळ युध्द, दण्डनीती व राज्यकारभार यामध्येच रंगला नाही तर प्रजेच्या
कयाणाकडे ही त्याने लक्ष पुरविले. त्यासाठी त्यांना कुलाचार व अरिहंताची पूजा इत्यादी पुण्यप्रद
विधीचाही उपदेश केला. त्यावरुन तोही जैनधर्मीय व जिनानुयायीन होता हे सिद्ध होते.
षट्खंडज्छदिग्विजयानेही तो उन्मत बनला नाही हे विशेष होय. जिनपूजेची एकही संधी तयाने
दवडविली नाही. चक्रत्नाच्या बळावर दिग्विजय साध्य के परंतु उत्तर सीमेवरुन परत फिरताना
कैस पर्वतावर जाऊन भ. ऋषभजिनांचे दर्शन घेण्यास तो विसरला नाही. या व अशा प्रकारच्या
घटनांचा उल्लेख ठिकठिकाणी आढळतो--

कुलधर्मोऽयमित्येषाम् अर्हत्पूजादिवर्णनम् ।
तदा भरतराजर्षिः अन्ववोचदनुक्रमात् ॥ २५ ॥
प्रोक्ता पूजार्हतामिज्जा सा चतुर्धा सदाचंनम् ।
चतुर्मुखमहः कल्पद्रुमश्चाष्टाहिकोऽपि च ॥ २६ ॥

- महापुराण पर्व, ३८/२५-२६.

आहंधर्म हा प्रजाजनांचा परंपरागत कुर्धर्म आहे असा विचार करून राजर्षी भरताने अर्हनतपूजा इत्यादिक धर्माचारांचे अनुक्रमाने वर्णन केले.

गओ कमेण चुल्लाहिमवंतं वासहरपव्यं । . . . ततो उसहकूडपव्यं
नियनामचिंधं काऊणं . . . कओ पत्थाणो ॥

- वसुदेवाहिंडी, द्वि. खं., पान ३४१.

ज्याप्रमाणे आगमामध्ये (सूयगडं, डृ उत्तरज्ञायणं, ६/१७) अनेक ठिकाणी, भ. महावीर हे वैशीचे राजपुत्र असयाने, त्याचा उल्लेख वेसायि या उपाधीने केला आढळतो त्याचप्रमपाणे कोशल देशाचे व कोश नगरीचे प्रथमतः युवराज आणि पुढे नृपती असयाने भ. ऋषभदेवांना कोसलिय आणि कोस-णरणाह म्हटेले आहे. म्हणून ऋषभपुत्र भरताचा उेख कोसणरणाह-पुत असाही आढळतो. तसेच कोसा नगरीचा उल्लेख पढमपुरी पोराणा (रपाचीन काळातील पहिली राजधानी) असाही सापडतो.

शिवाय विनीता, अयोध्या, साकेता, कोस अशा रुपांतराने या पहिलया राजधानीच्या व त्यावरुन तया प्रांताच्याही नावामध्ये झालो बद स्पष्ट दिसतो. ऋषभदेवांच्या शंभर मुलांपैकी भरत-बाहुबीप्रमाणेच कोसल नारवाचाही एक पुत्र होता (परिशिष्ट ४) भारतातील काही प्रदेशांना या इतर ऋषभपुत्रांचीही नोव मिळालेली आहेत. बाहुबीवरुन बहीदेश, कोसल राजपुत्रावरुन तयांच्या नगरीला, प्रांताला व तेजिभ्ल लोकांनाही कोसला, कोसल व कोसलजन अशी नावे प्रापत झाली असयास नवल नव्हे । पढमपुरी असा स्पष्ट उल्लेख असल्याने ही कोसला नगरी भुसरी कोणतीही संभवत नाही.

अतिथ भुयणे पयासो कोसल-णरणाह-पुत्त-गोत्तंको ।
कोसल-जणो जणाणं कोसल-जण-णिवह-पूरंतो ॥

- कुवलयमाला, पान ७२/३०

अवि कामिणियण-मुहयंद-चंदिमा-दुमिय-तुंग-धवलहरा ।
पढम-पुरी पोराणा पयडा अह कोसा णाम ॥

- कुवयमाला, पान ७३/२.

: ६ :

एकमुखी पुरावा

पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।

कथ्यन्ते ये पुराऽस्माभिः श्रुतपूर्वाः पितुस्तव ॥

- महाभारत, आदिपर्व, ५/२

जैनेतर भारीय साहित्यामधील

६ एकमुखी पुरावा

भारतीय इतिहासाचा मूळरंभ

नाभिराज, ऋषभनाथ आणि भरतचक्री ह्या व्यक्ती इतक्या थोर आणि त्यांच्या जीवनकालात घडलेल्या घटना इतक्या ठळक आहेत की कोणत्याही प्रकारच्या इतिवृत्तनिवेदनामध्ये त्यांना फार मोठे आदराचे स्थान प्राप्त झाले अहो. कोणताही ग्रंथकार त्यांचा योग्य तो आदर केलयाशिवाय राहात नाही. त्या काळचा तोच सर्वप्रमुख व एकमेव इतिहास असल्याने तो कुठल्याही वृत्तानतकथनातून वगळता आला नाही. ती प्रणाली तोडता आली नसावी. कारण ती परंपरा वगळणारा ग्रंथकार स्वतःच परंपराभूष्ट होत असे. आणि त्याला पाहिजे असलेली प्रतिष्ठाही मिळत नसे.

कारण कोणतेही असले तरी सर्व पूर्वग्रंथांनी अक्षरबद्ध केलेला वृत्तान्त मात्र एकमुखी आहे, निःसंदिग्ध आहे, स्पष्ट आहे. मला वाटते एवढी सुसंगती इतर कोणत्याही भारतीय छ अटनेबाबत टिकी नसावी. स्वकीय, परकीय असे भेदाभेद निर्माण झाल्यावर, अशा झगड्यामुळे वेचारिक पातळी इतकी ढवळून निघते की स्वकीयांच्या घटनाही कएसारख्या नोंदलेल्या आढळत नाहीत. स्वपंगिभिनिवेश अगर इतरांचा खेष किंवा निष्काळजीपणा अविवा प्रतयक्ष घटनेचाच अनादर अशा कोणतयाही कारणाने इतिवृत्तामध्ये फरक आढळतोच. फार मोझा फरकही रपत्यास येतो. काविपर्यास, स्थविपर्यास, उद्दिष्टातील विसंगती, व्यक्तिविपर्यय, व्यक्तीचे विपरिणमन, अनुल्लेख विकृत उल्लेख, सघ्यासतयाची भेसळ अशा नाना तळ्हा पहावायास मिळातात. ग्रंगीतील संपूर्ण आवाजच बदसूर व बेसूर असतो. कुणाचा कशाशीही मेळ नसतो.

अशा विषम प्रांगणात वाचकाला नीट नाचता येत नाही, किंवा अधिक धडपड केयास हातपाय मोडल्याशिवाय राहात नाहीत. अशा पार्श्वभूमीवर केवळ या तीन व्यक्तीच्या घटनांचा मेळ सव्वच ग्रंगीत इतक्या मोठ्या प्रमाणात साधलेला पहिलयावर नवल वाटयाशिवाय राहात नाही. उपलब्ध असलेलया सर्वच ग्रंगीतील ही एकवाक्यता आज जवळ जवळ चार हजार वर्षे तरी संगतवरपणे अखंडित चालू आहे. एवढे दीर्घकालीन एकमत म्हणजे या युगातील एक महान व

अद्भुत घटना होय. एवढे विशा मतैक्य इतरत्र आढळत नाही असे म्हल्यास सहजासहजी कुणास खरेही वाटणार नाही. पण ही वस्तुस्थिती आहे. तिचा आपण प्रतयक्षच अनुभव घेऊ शकता.

वेदातील इतिहासारंभ

भारतातील वैदिक परंपारा थोर आहे. त्यांचे ग्रंथांही फार महत्त्वाचे आहेत. मानवी आयुष्यातील सर्वात जुन्या घटना वेदग्रंमितच आढळतात. वेद सामान्यतः धार्मिक ग्रंथ समजले जातात. पण त्यात मानवी संस्कृतीचा अथवा संस्कृतिसंघर्षाचा इतिहासही विपुल प्रमाणात लिपिबद्ध झाला आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणातील वैचारिक क्रनंती याहून दुसऱ्या कोणत्याही जुन्या साहित्यात लिपिबद्ध झालेली उपलब्ध होत नाही. या अर्थाने वेद हे जगाचेच आद्य ग्रंथ आहेत. परंपरेने, काने, धर्माने, वृत्तान्ताने आणि मान्यतेने थोर असलेया या वैदिक साहित्यापासूनच वरील देशाच्या नामकरण-छाटनेची सुसंगती तपासून पाहू. वेद हे आवासित आर्याचे ग्रंथ आहेत हे क्षात घेता त्यातील उल्लेख कोणतया प्रकारचे, कोणतया स्वरूपामध्ये, कोणत्या हेतूने प्रेरित झालेले आणि किती प्रमाणात आढळतील याची कपना येणे शक्य आहे. परप्रानतातील पुरावा शिडासाही असा तरी तो खत्या अर्गाने महत्त्वाचा असतो. परप्रांत असलयाने असा पुरावा कदाचित उघड पण बहुधा हेराप्रमाणे निरनिराळ्या वेषात व विखुरलेया अवस्थेतच सापडतो. हेराप्रमाणेच तो सापडतो याच महत्त्व आहे ! असा बाहेरी पुरावा वादातील असतो, अगदी महत्त्वाचा असतो. म्हणजून सर्वाना ग्राह्य ठरतो. तयाच्या बाह्य वेषामध्ये शंका आली तर इतर पुराव्यांच्या निकषावर त्याची परीक्षा घ्यावयाची असते. तसेच वेदातील पुरावा अपुरा वाटला तर तो त्याच परंपरेतील स्मृतिग्रंथांशी व पुराणग्रंथांशी ताढून पाहता येतो. आणि तेंनी विसंगती न आढळता मूळ घटनेशी मेळ बसत असे तर तो वृत्तांत पुराव्याच्या निकषावर टिकतो म्हणून ग्राह्य ठरतो.

ऋग्वेदात ऋषभनाथाची उपासना

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषसहिम् ।

हंतारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

वेदातील सर्वच भागांचा निःसंदिग्ध अर्थ लागलेला नाही. मतभेद होतातच. तरी प्रा. विरुपाक्ष बेरियर, वेदतीर्थ आणि एम्. ए., यांनी ऋग्वेदातील वरील ओळीचा जो अथ लावला तो असा-

“ O Rudralike Divinit ! do thou produce amongst us, of high descent, a great god, like ?Rsabha deva, by becoming Arhan (Which is the epithet of the first world Teacher); Let him become the destroyer of the enemies !”

- जैन पथप्रकाश, ३/३/१०६

हे रुद्रसम देवा ! तू आमच्यामध्ये ऋषभासारखा अहंत्स्वरूपी असा अेक उच्च आणि थोर देव निर्माण कर (ऋषभा या पहिल्या तीर्तिकरांची अर्हत् हे अेक गुणविशेषण आहे.) आणि तो आमच्या शत्रूंचा संहारकर्ता ठरो.

वेदातील ऋषभ किंवा वृषभ या शबदाचा अर्थी बहुतेक वेळा बैल असा करतात. पुष्कळ वेळा तो बरोबर असा तरी पण अशी काही स्थळे आहेत की त्या ठिकाणी बैल असा अर्थ करणे इष्ट नाही आणि त्यामुळे उदिष्टही साध्य होत नाही. दैवतांच्या प्राथनेमध्ये बौला कोणी आवाहन करीत नसतो ! मात्र पुष्कळ वेळा ऋषभदेवांची जागा वृषभाने घेतेली आहे. त्याचे कारण वृषभ हे पहिल्या तीर्थकरांचे अंछन आहे. त्याचा प्रतिकात्मक उपयोग साहित्यात विपुल आढळतो. ही गोष्ट ज्यांच्या क्षात येत नाही तयांचा गोंधळ होतो हे एक कारण. शिवाय कृषिपरसाधन संस्कृतीची सुरवात आपल्या राज्यकाळी आदिनाथ तीर्थकरांनीच केली.

. . . . . कम्माणं तिणिण वि पयाहियाए उवदिसइ ति ।

- आवश्यकचूर्णी (अभिधानराजेन्द्रकोश, पा. ११२८)

प्रभुणा तु भगवता ऋष्णभस्वामिना . . . सर्वाणि च कृष्णादीनि कर्माणि देशितानि

- आवश्यकनिर्युक्तिः (मलयगिरि:) प्रथम खंड

त्यात सृष्टीचा नवा आविष्कार होता. ती नवरचना होती. त्या कृषिकायारत वृषभा मोठेच स्थान प्राप्त झाले. कारण त्यावेळी कृषिकायारत बैल ही एकमेव शक्ती वापरली गेली. या घटनेचे प्रिंबिंब त्या इतिवृत्तामध्ये उमटल्याविवाय कसे राहील ? अश्वशक्तीप्रमाणे वृषभ देखील शक्तीचे एक प्रतीक आहे. ऋषभनाथही पहिला राजा असयाने शत्रूनाशासाठी समर्थ होते. अशा अनेक कारणांमुळे ऋषभनाथ व वृषभ एकार्थवाची बने असावेत ! पुढे तयांना केवलज्ञान प्राप्त इल्यावर हेच ऋषभनाथ इष्ट प्राथनेतही प्रधान दैवत ठरले. त्यांचा आदर भवितभावाने करण्यात आला. ही अथसंगती डॉ. वेबर साहेबांनाही मान्य आहे- पहा **Indian Antiquary, Vol: XXX, P. 280.** याशिवाय वृष याचा अर्थ धर्म असाही असयाने आणि धर्माचा वर्षाव केयामुळे (भागवतपुराण, १/१७/२२) ऋषभदेव व वृषभ यांचे सानिध्य अकाट्य ठरले आहे. पण ज्याला ऐतिहासिक घटना ज्ञान आहेत त्याला सुसंगती व विसंगतीही ताबडतोब समजते. तो इतिहास इतर अनेक निकषांवर अगोदरच पूर्णपणे उत्तरलेला असल्याने त्यात संभ्रम निर्माण होण्याचे कारणच उरत नाही. मात्र झोपेचेच सोंग घ्यावयाचे असेल तर त्याला इलाज नाही !

केशीसूक्त आणि ऋषभदेव

ऋग्वेदातील काही भाग (मंडल १०/१३६) केशीसूक्त म्हणून प्रसिद्ध आहे. यात १ ते ७ शेकांपर्यंत केशी मुनीचे वर्णन आहे-

“केशी मुनी विश्वाचा आधार आहे. तो विश्वज्ञानी आहे. त्याच्या संघातील मुनी दिगंबर आहेत. ते तपश्चर्या करीत विहार करतात. त्यांची अवयवे कृश असतात. ते वायूप्रमाणे मुक्तविहारी आहेत. सामान्य लोकांना केवळ त्यांच्या देहाचे ज्ञान होते. ते गगनविहारीही असतात. ते आत्मज्ञानी असून अत्यंत मंगमय आहेत. सर्व

प्राणिमात्रांचे हितचिंतक (अहिंसाव्रतधारी) आहेत. सब्र देवगण आणि मुनिगण तयांची स्तुती करतात. पूर्वसमुद्रापासून अपरसमुद्रापर्यंत सर्वत्र त्यांचा विहार चालू असतो. अप्सरा, गंधर्व आणि मृगगण यांच्या मार्गाने विहार करणारा, ज्याचा जटासंभार विखुरलो आहे असा तो केशी मुनी सर्वज्ञ असून सर्व भूतमात्रांशी मैत्रिभावच धारण करतो. तो पाणी पितो तेवहा वायू त्यांच्यासाठी सर्व गोष्टी अनुकूल करतो. ”

हे वर्णन मुनिपयारयामधील ऋषभनाथांचेच आहे. हे वर्णन सामान्यतः सर्वच जैन मुनींना लागू पडणारे आहे हे स्पष्ट आहे. अशाच प्रकारचे दिगंबरावस्थेमधील जैन मुनींचे वर्णन मज्जि अमनिकाय - सुत्त ४०, भागवत पुराण - ५-६-१२: ५-३-२०: ५-६-२८ ते ३१ अशा बौद्ध व हिंदू ग्रंथातही आढळते. त्या ठिकाणी त्यांना शरीरमात्र-परिग्रह:, गगनपरिधान:, अयं अवतारो कैवल्योपशिक्षणार्थ:, श्रमणानां धर्मान् दर्शयितुकाः: अशा स्पष्ट शब्दात त्यांचे गुणकीर्तन केलेले आहे. प्रत्यक्ष बुद्धानेही त्यांना निर्ग्रथ जैन मुनी असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. जैन मुनींचा हा आचार बौद्ध भिक्षुंना व वैदिक ऋषीनाही अपेक्षित व प्रिय आहे. यावरुन हेही सिद्ध होते की येथे वैदिक आर्य येण्याच्या अगोदर जैन धर्माचा आचार पाळणारे मुनी भारतात सर्वत्र विहार करीत होते.

वेदातील इतर भागांमध्येही या प्रकारचे उल्लेख सापडतात. श्रमण (समण), अर्हत्, ब्रात्य या पदांचा अर्थ उघडपणे जैन मुनी असाच आहे. अशा परिसरातील ऋषभ शब्दाचा उल्लेख हा जैनांचे पहिले तीर्थकार जे ऋषभाथ त्यांच्याशीच संबंधित असतो. ऋग्वेदातील काही संदेहपदांचा अर्थ यजुर्वेदातील व अर्थवेदातील संदर्भामुळे स्पष्ट होतो आणि तेथेही काही संदेह शिल्लक उरलाच तर पुराणातील अधिक स्पष्टोक्तीमुळे सहजच त्याचे निरजन पूर्णपणे होते. पुराणातील उल्लेख बोलके असून सुलभ व सुगम आहेत. प्राचीनतम इतिहासाच्या दृष्टीने पुराणांना किती महत्व आहे ते पूर्वीच्या प्रकरणात पाहिलेच आहे. केवळ उत्तरकालीन रचना म्हणून त्यांकडे करता येत नाही. त्यांची प्रणाली पारंपारिक आहे.

यजुर्वेद-सामवेद संदर्भ

ऋग्वेदातील ऋचांशिवाय सामवेदातील-१४२,१२३४,१३९५,१८४९ इत्यादी स्तवनेही लक्ष्य वेधून घेतल्याशिवाय राहात नाहीत. विशेषत: अ.९-कंडिका २५; अ.२५/कं१९; अ.७/कं३८; अध्याय १८/कं२७/मंत्र १ व अ.२५/कं१० या दृष्टीने विचार करण्यास योग्य ठरतात. शिवाय शुक्लयजुर्वेदातील २३/१; १३/४; २३/६३; १०/१९; ७/३८/२ इत्यादी मंत्रही पुष्टीदायक आहेत. डॉ. राधाकृष्णन्ही या विधानाला सहमत होतात. (Indian Philosophy, Vol.१,p.२८७). त्याचप्रमाणे कृष्णायजुर्वेदीय तैतिरीय संहितामधील पुढील भाग याबाबतीत मार्गदर्शन होण्यास उपयोगी आहे---१/४/१७; ५/७/२; प्रपा.४/अनु.५; प्र.५/अनु.४/विभा.३२; प्र.१/अनु१ आणि अनु.३२; प्र.२/अनु.७ या भागांमधील जैन मुनीची समणसंस्कृती व त्या मुनीची स्तुती अक्षरशः स्पष्ट आहे.

अथर्वामध्ये जीवित घटनांची नोंद

अथर्ववेदामध्ये ऋषभ या जैन तीर्थकरांचा व इतरांचा नुसता उल्लेखच नव्हे तर त्यांच्या जीवनातील प्रमुख घडामोडी आणि त्यांचा जीवनक्रमही नोंदलेला आहे. तो अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्यातील काही ओळी अशा आहेत की त्यावरू न ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेदातील काही अस्पष्ट ओळीचा व पदांचाही अर्थ समजण्यास मदत होते. कारण येथे पूर्वापार संदर्भ पाहता येतो. मनोमन श्रद्धा सुसंगत मांडल्या आहेत. या दृष्टीने ७/८५; ४/३८/५; ९/४/१ ते २४ आणि १५/३/१ ते ११ या विभागाकडे लक्ष पुराविणे हिताचे आहे. विशेषत: यातील

वेद आस्तरणं ब्रह्मोपबर्हणम् ॥ ७ ॥

सामासाद उद्गीथोऽपश्रयः ॥ ८ ॥

--अथर्ववेद, १५/३/७ व ८

हे दोन मंत्र इतर सर्व वैदिक स्तवनातील मूळ हेतू स्पष्ट करतात. W.D.Whitney यांच्या शब्दांत--- (७) The Veda, The cushion (आस्तरण) ; The Brahma, The Pillow (उपबर्हण) ; (८) The Chant (सामन्), The Seat; The Udgitha, The Support. (अर्थात वेद म्हणजे आस्तरण, ब्रह्मा म्हणजे उशी, साम म्हणजे आसन आणि उद्गीथ म्हणजे आलंबन होय. वेदातील ही रचना ऋषभादिक मुनीच्या स्तवनासाठी आहे. सामान्यतः हा पूर्ण १५ वा विभाग व विशेषतः त्यातील सहावा पर्याय म्हणजे(सर्व वैदिक दैवते ब्रात्य मुनीची उपासना करतात (या तथ्यभूत विधानाचा पुरावा होय. ब्रात्यमुनी सर्वात जास्त आदरणीय दैवत होय. यातील १२ वा पर्याय याचा सबल आधार होय. या पंधराच्या विभागातच असे काही सबल पुरावे शाबूत आहेत की त्यावरु न हा ब्रात्यमुनी म्हणजे ऋषभनाथ तीर्थकरच होते यासंबंधी शंका उरत नाही. ऋषभनाथांचे पूर्वाश्रमीचे चरित्र व दीक्षेनंतरचे मुनिचरित्र ज्यांना स्पष्टपणे माहीत नाही अशा ग्रिफिथसारख्या साहेबाला ब्रात्यमुनीचे आकलनच झाले नाही. म्हणून त्यावर एक टीप लिहून, (ब्रात्यासारख्या एका फिरत्या साधूचा एवढा गौरव का आढळतो, तो अतिशय गुणांनी युक्त असूनही काही वेळा आहारासाठी का भटकतो हे कळत नाही(असे त्याला कबूल करावे लागले. (ग्रिफिथचेच अर्थवेदभाषांतर, दुसरा भाग, पान १९९). तो संपूर्ण वृत्तांत भ. ऋषभदेवांच्या जीवनाशी अगदी सुसंगत आहे. याचा एक अर्थ स्पष्ट आहे की--भं. ऋषभदेव ही विभूती वेदपूर्वकालीन आहे आणि वैदिक संस्कृतीचे समणमुनीचया संस्कृतीशी वैर निर्माण होण्याच्या अगोदरच या भागाचा वेदामध्ये समावेश झालेला आहे. (ब्रात्यमुनीचा इतिहास श्री. कैपी.जयस्वाल यांनी १९२९ सालच्या Modern Review मध्ये पान ४९९ वर दिलेला आहे.)

शिवाय या भागातील सर्व वृत्तान्त वायुपुराण इत्यादी पुराणकालीन ग्रंथातही संगतवार सापडतो. अवैदिक ऋषींचा आदर तेथेही स्पष्ट दिसतो. विशेषतः त्या पुराणातील पाशुपतयोगासंबंधीच्या दहाच्या अध्यायामध्ये अशा मुनीची उपासना करण्यासाठी आज्ञा दिली आहे. अशा एका मुनीला दिलेला आहार शेकडो ब्राह्मण-भोजनांपेक्षा सहस्रपटीने पुण्यदायक आहे असे स्पष्ट सांगितले आहे. (पहा- कल्याण, ऑगस्ट १९३५, पान २३७ वरील श्री रामचंद्र दीक्षितार, एम,ए, यांचा लेख).